

ТАРАСОВ А.В.

УДК 94(477+73) "1870/1880"

“НІГІЛІЗМ” У СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНОМУ ЖИТТІ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ 1870-1880-Х РОКІВ (ЗА МАТЕРІАЛАМИ КАЛІФОРНІЙСЬКОЇ ПРЕСИ)

У статті проаналізовано питання висвітлення діяльності “нігілістів” Російської імперії, в тому числі Наддніпрянщини, в періодичних виданнях штату Каліфорнія. Вказується на зацікавленість американської аудиторії подіями суспільно-політичного життя 1870-80-х рр. у Російській імперії. Автор виділяє три блоки питань, що їх розглядали американські автори статей: подача інформації про події, склад учасників, умови та причини появи руху “нігілістів”. Окремо відзначено велику увагу в американській пресі до пошуку причин появи руху та формам взаємодії з ним царського уряду.

Ключові слова: нігілізм, нігіліст, Російська імперія, Наддніпрянщина, молодь.

В статье проанализирован вопрос освещения деятельности “нигилистов” Российской империи, в том числе Надднепрянской Украины, в периодических изданиях штата Калифорния. Указывается на заинтересованность американской аудитории событиями общественно-политической жизни 1870-80-х гг. в Российской империи. Автор выделяет три блока вопросов, которые рассматривали американские авторы статей: подача информации про событие, состав участников, условия и причины возникновения движения “нигилистов”. Отдельно отмечено большое внимание в американской прессе к вопросу поиска причин появления движения и формам взаимодействия с ним царского правительства.

Ключевые слова: нигилизм, нигилист, Российская империя, Надднепрянщина, молодежь.

The article analyses the question of nihilists' activity review in the Russian Empire, including Naddniprianschyna, in the periodical editions of the California State. It is pointed out an interest of the American audience in social and political events of the 1870s-80s in the Russian Empire. The author emphasizes 3 question groups that were being examined by the American article writers: presentation of information about the events, composition of participants, conditions and reasons for the movement emergence. A special focus is put on a great attention paid by the American press to the search of reasons for the movement emergence and to the forms of interaction between this movement and the tsarist government.

Key words: nihilism, nihilist, Russian empire, Naddniprianschina, youth.

Період 1870-80-х рр. в історії стосунків між Російською імперією та США є доволі цікавим з точки зору змін основних тенденцій. Слід відзначити, що після доби правління Олександра II відбувається загострення суперечностей між державами. Це особливо помітно в другій половині 80-х

років XIX ст. Серед решти питань, що опинилися в центрі уваги американської громадськості, було й питання суспільно-політичного життя в Російській імперії. Наддніпрянська Україна достатньо часто опинялась у фокусі подій у зв'язку з великим

розмахом загальноросійських рухів на її території та активізацією національного українського руху в другій половині XIX ст.

Таку увагу до суспільно-політичного життя можна добре простежити, аналізуючи зміст американських газет. В цьому контексті привертає до себе увагу факт використання в американській пресі такого поняття, як “нігілізм”. З ним пов’язується достатньо широке коло понять: революціонери, молодь, бомбісти, соціалісти й врешті-решт – будь-хто з альтернативною до царського уряду думкою. З іншого боку, автори статей намагалися подати не лише факти діяльності “нігілістів”, але й спробувати визначити більш широке коло питань: причини та умови появи руху, характеристика його учасників, форми боротьби уряду з революційним рухом тощо.

Історія дослідження американської преси має чималу історіографію. Переважна більшість досліджень, що торкаються теми взаємовідносин США та Російської імперії 1870-1880-х років, не обходиться без аналізу американських періодичних видань. Найчастіше в колі зору вчених опиняються центральні газети та журнали США (наприклад, “New York Times”). У цьому контексті окрему увагу слід звернути на дослідження А.В. Павловської [1], О.А. Родіонова [2]. Вказані дослідники, вивчаючи питання громадської думки американців щодо Росії, образу Росії в США зазначеного періоду, в якості джерельної бази використовували й періодику. Періодика була в центрі уваги й іншого російського дослідника Д. Нечипорука, який у своїй статті проаналізував рух “За Вільну Росію” [3].

Цінними для дослідження є також роботи вчених, які вивчали рух “нігілістів”: І. Паперно [4], В.В. Возілова [5] та багатьох інших. Достатньо цікавий підхід у вивченні матеріалів з суспільно-політичного життя Російської імперії продемонстровано в дослідженні американської дослідниці І. Паперно. Автор, використовуючи семіотичний аналіз текстів М.Г. Чернишевського, здійснила спробу

визначити співвідношення між літературним текстом та суспільним життям.

Разом із тим, з огляду на різні предмети досліджень, питання висвітлення руху “нігілістів” Російської імперії в американських газетах потребує подальшого дослідження.

В даній статті поставлено за мету на основі дослідження періодики штату Каліфорнія простежити основні тенденції у висвітленні суспільно-політичного життя Російської імперії, пов’язані з поняттям “нігілізм”. Такий регіональний зріз дозволить зрозуміти обсяг та зміст інформації про рух “нігілістів” для пересічного мешканця США. З іншого боку, він надасть можливість простежити рефлексії західного світу на суспільно-політичні події в Російській імперії.

Питання суспільно-політичного життя Російської імперії, в тому числі Наддніпрянської України, висвітлювались на сторінках таких каліфорнійських газет: “Daily Alta California”, “Los Angeles Herald”, “Sacramento Daily Record-Union”, “San Francisco call”. Саме ці видання було взято за основу дослідження. Слід звернути увагу на деякі особливості роботи з такого роду виданнями. Мова, як динамічна система, в XIX столітті мала свої особливості, особливо у питанні передачі англійською мовою географічних назв та імен. Саме тому в статті в окремих випадках наводяться додатково англійські варіанти написання таких слів. Те саме стосується й окремих термінів, що їх використовували автори англійських статей.

Перша хвиля нігілізму 60-х років XIX ст., пов’язана з виходом роману І.С. Тургенєва “Батьки і діти”, майже не простежується за матеріалами американської преси. Аналіз каліфорнійських газет дозволяє зафіксувати перші згадки в пресі про “нігілізм у Росії” лише наприкінці 1870-х. Так, у травні 1878 року в газеті “Daily Alta California” в статті “Комунізм” згадується про “розвиток нігілізму в Росії” [6].

Разом із тим, з кінця 1870-х термін "нігілізм" все частіше з'являється на сторінках каліфорнійської преси.

В газеті "Sacramento Daily Record-Union" за 30 листопада 1878 р. розміщено статтю "Прогрес російського нігілізму". В даній статті визначається залежність появи "нігілізму" від внутрішніх проблем у Російській імперії. На думку автора статті, "основою для нігілізму є глибока відроза до нинішньої ситуації" [7, р.4]. Окремо згадано війни Російської імперії та їх вплив на суспільно-політичне життя. Мова йде про російсько-турецьку війну 1877-1878 рр. На переконання автора, "...зовнішня війна була проведена в той спосіб, щоб відвернути увагу громадськості від внутрішніх проблем, щоб задовольнити династичні амбіції" [7, р.4]. Водночас війна мала вкрай негативний вплив на фінансову ситуацію в державі, зокрема й через втрату найбільш працездатної частини суспільства: "...квіт нації було призвано до армії" [7, р.4]. Важливою, з огляду на мету даної розвідки, є згадка про "освічених росіян" (educated Russians). Автор статті переконаний, що "освічені росіяни визнають варваризацію та деградацію своєї країни. Що автократія, залежна від бюрократії, принесла це. Вони вважають, що чиновництво просякло корупцією; що державна служба заповнена злодіями, лицемірами і пристосуванцями; що країна постійно гальмується через егоїстичні амбіції воєначальників..." [7, р.4].

Наступна стаття про "нігілізм" у даній газеті зустрічається в контексті молодіжних питань. В грудні 1878 р. у статті "Російське студентство" [8] проаналізовано становище студентства Російської імперії й причини його антиурядових виступів зокрема. Автор статті наголошує, що запроваджувана урядова політика щодо молоді є помилковою.

Подібна теза зустрічається й надалі. Так, при аналізі міжнародних новин за 1 січня 1879 р. в статті "Росія" чітко простежується авторська думка про взаємозв'язок російської експансії із складним внутрішнім становищем, як фінансовим, так і суспільно-

політичним. В статті окремо згадано і про роль молоді в цьому процесі. Так, автор вказує: "Уряд, як ніби приречений, потім приступив до протистояння з Молодою Росією (Young Russia), відряховуючи студентів великих університетів для спеціальних жорстких заходів. Царські радники забули, що молодь є обов'язково і завжди революційною (*курсив наш. – А.Т.*), і що шлях до стримування цієї тенденції може полягати в завоюванні їх довіри і шляхом хитрості знайти безпечний фінал. Але такі міркування були відкинуті владою. Сибір була їх єдиним засобом..." [9, р. 8].

В англомовній пресі цього періоду вказується, що, на думку урядовців, одна з форм боротьби "нігілістів" з урядом – підпали. 14 травня 1879 р. в газеті "Sacramento Daily Record-Union" опубліковано статтю "Підпал в Росії". Про ставлення до урядової політики в Росії відносно "нігілістів" достатньо промовисто сказано наприкінці статті: "Цей уряд, здається, нездатний навчитися мудрості через досвід, але зрештою йому доведеться реформуватись або зникнути" [10, с.2].

Слід звернути увагу на факт передруку аналогічних, подекуди тотожних, статей в інших виданнях. Так, 1879 року під такою ж назвою вийшла стаття в австралійській газеті "South Australian Register" [11, с. 4].

Така увага до питання "нігілізму" в Росії стала причиною появи в газеті "Sacramento Daily Record-Union" великої статті з розгорнутими поясненнями цього явища. Репортер зміг з'ясувати у невідомого для читача "нігіліста" питання витоків, особливостей нігілізму в Російській імперії, його зв'язку з українським національним рухом, "вільної любові" серед інтелігенції, польського руху тощо. Інтерв'ю стало можливим у зв'язку з проведенням у Парижі (1878) Міжнародного літературного конгресу за головуванням Віктора Гюго.

На думку "нігіліста", витокі "сучасного нігілізму" варто шукати не в грудневих подіях 1825 року, а в повстаннях Степана Разіна та Омеляна Пугачова, який видавав

себе за Петра III. Вони, на думку “нігіліста”, були “...першими активними протестами російських людей проти німців та іноземних впливів” [12, р. 3]. Продовжуючи аналізувати західні впливи, “нігіліст”, відповідаючи на питання про Кримську війну, вказує на особливе значення подій 1848 року в Європі: “Події 1848 вразили молодих росіян. Багато з них, керуючись нашою національною допитливістю, емігрували для навчання за кордоном, практичної розробки теорій замислених, але ще не зведених у систему. Вони знайшли в західних столицях вчителів та можливість висловити свої ідеї в пресі, що було заборонено в Росії” [12, р. 3].

Особливу роль у досліджуваній періодиці щодо розуміння природи нігілізму приділено літературним творам. Літератори цього періоду були громадськими діячами засобом і слова, і безпосередньої діяльності. “Нігіліст” вказує на те, що М.Г. Чернишевський навіть у в’язниці “...організував серію лекцій про нігілізм для надання користі і навчання козаків-тюремщиків” [12, р. 3].

Безперечно, в певні періоди художні твори мали не лише літературні, але й політичні впливи. Твори А. Дюма для Франції, В. Скотта для Англії, М. Гоголя чи Т. Шевченка для України справляли значний вплив на формування громадської думки взагалі й молоді зокрема. До них варто віднести й твір І.С. Тургенєва “Батьки і діти”. Його персонаж Базаров був кумиром для значної частини молоді. Не менш важливим з точки зору формування громадської думки був і роман М.Г. Чернишевського (Tcherneshefski) “Що робити?”, який був продовженням-відповіддю на твір І.С. Тургенєва. Варто погодитись із думкою І. Паперно про те, що “...література (і перш за все роман “Що робити?”) надала нігілізму не лише загальні заповіді, але конкретну програму побутової поведінки” [4, с. 18].

Репортер газети також цікавився зв’язком руху нігілістів з українським національним рухом. Виходячи зі змісту самого запитання, можна твердити про інформованість західних журналістів щодо

перебігу і основних проблем українського національного руху. Репортер газети при запитанні навів факти знайомства з М. Драгомановим, проблеми українства щодо заборони україномовної книги та її друк на території Західної України, згадано Т.Г. Шевченка (a great national poet – Shevtchenko) тощо [12, р.3]. Слід сказати, що в тексті українці позначаються малоросами (the Little Russians) або русинами (Ruthenians), але територія України – Україною (Ukraine).

Репортер наводить слова М. Драгоманова про те, що “русинська (the Rutherian) змова є більшою причиною тривоги для вашого уряду (російського. – А.Т.), ніж нігілізм, і що донські козаки, які стверджують, що були вільні і незалежні, відмовляються асимілюватися з Великою Росією (Great Russia)” [12, р.3].

При відповіді на це питання “нігіліст” недооцінює можливості українського руху: “...це правда, що постійний рух за незалежність малоросів чи русинів може завдати нам деякі проблеми, але такий рух – це тільки думки в неспокійному мізку Драгоманова” [12, р.3].

Загалом передрук у каліфорнійській пресі такого великого інтерв’ю засвідчив велику увагу до питання нігілізму в Росії в американському суспільстві.

Звичайно, американські газети не могли не відреагувати на таку подію, як вбивство І березня 1881 року російського імператора Олександра II. Саме у зв’язку з цією подією згадуються й нігілісти. Тональність зміщується в бік засудження. Так, наприклад, газета “Sacramento Daily Record-Union” 15 березня публікує статтю під заголовком “Вбивство царя” (“The assassination of the Czar”). В даному випадку серед можливих перекладів слова “assassination” є й “убивство з політичних мотивів”, що найбільш точно відображає його сутність.

Автор статті буквально з першого речення висловлює ставлення до події: “Вбивство царя є даремним та безглуздим злочином” [13, р.2]. Надалі він аргументує,

чому таке вбивство є даремним та безглуздим: "Нігілісти не вбили імператора Росії. Вони просто вбили Олександра II. Династія буде продовжувати жити, залишившись такою ж потужною, як і раніше" [13, р.2]. Завершення статті відповідає загальній тональності: "Нігілізм є анархічним та нещадним, але не підіймається до гідності раціональної революції" [13, р.2]. Тут слід взяти до уваги й те, що російсько-американські відносини за часів правління Олександра II перебували на високому рівні.

Надалі, у 1880-і рр., згадки про нігілістів виникають у зв'язку з різноманітними терористичними актами, й саме слово "терорист" стає часто вживаним у статтях про нігілізм [14, р.1; 15, р. 2; 16, р. 2].

Зповідомлення газети "Sacramento Daily Record-Union" у 1883 році дізнаємося, що американська преса ознайомлювала своїх читачів з інформацією, вміщеною в газеті Народної Волі (Will of the People). Зокрема, 15 листопада 1883 року повідомлялося, що "В нігілістичній газеті Народної Волі опубліковано вірш, що критикує царя, та гірко прокоментовано пишність придворного життя і страждання народу" [17, р.1].

Подекуди при аналізі розвитку нігілізму в Росії згадується й українська тематика. Так, у травні 1886 року в газеті "Daily Alta California" було вміщено повідомлення про проведення в унітаріанській церкві лекції Марії А. Уолш (Maria A. Walsh) на тему "Росія". Зокрема, було розглянуто питання "розповіді про Мазепу", про українські степи, уривки з Тургенєва та Степняка, питання нігілізму, тероризму тощо [18, р.2]. Найімовірніше, йдеться про С.М. Кравчинського (псевдонім – "С. Степняк"). Його книга "Підпільна Росія" [19] була широко відома у 1880-х роках за кордоном.

Питання про поширення нігілізму в Росії у 1880-х рр. на сторінках каліфорнійської преси продовжує супроводжуватися проблемою залучення молоді до суспільно-політичного руху. Студенти, гімназисти й

загалом "Молода Росія" – невід'ємний атрибут статей про нігілістів.

У газеті "Sacramento Daily Record-Union" за січень 1884 вийшла замітка про вбивство інспектора таємної поліції, підполковника Г.П. Судейкіна під заголовком "Студентська Революційна Ліга – вбивство підполковника Судейкіна" [20, р.1].

У цьому ж номері на четвертій сторінці, але вже більш розлого, проаналізовані причини вбивства. Автор статті "Відродження нігілізму – тортури Судейкіна" наголошує на еволюції нігілізму в Росії, визначаючи його як природне продовження соціалістичних настроїв: "Починаючи з порівняно м'яких закликів до реформи, він пройшов через безліч етапів, збільшуючи свої вимоги і тяжкість методів" [20, р.4]. З іншого боку, автор статті вказує, що, на відміну від соціалістів у його власній країні, нігілізм в Росії спирається на більш освічені верстви населення. Серед решти верств автор вказує й на захоплення студентства нігілізмом. Згадані "галантний студент Мишкін, віддана Віра Засулич та науковий Драгоманов" [20, р.4]. Також відзначено, що відкрито прихильники конституційних реформ говорять, що серед них немає нігілістів, але дев'ять із десяти співчувають "партії насильства" (the party of violence) [20, р.4]. Автор ставить риторичне питання: "Чому ж йому не відродитися? Уряд Росії зробив усе можливе, щоб його оживити" [20, р.4]. Замість розгляду конституції уряд пішов шляхом посилення жорстокості. Автор статті засуджує таку позицію російського уряду.

Підтвердженням широкого залучення молоді до суспільно-політичного життя стала велика стаття про освітянську політику в Російській імперії, що вийшла у жовтні 1887 року у газеті "Daily Alta California" [21]. Сама стаття має декілька складових від кореспондентів різних видань із Санкт-Петербурга та Лондона. Кореспондент "New York Times" у Санкт-Петербурзі проаналізував спроби уряду побороти нігілізм за допомогою обмежувальних заходів в освіті (так званий "Циркуляр про

кухарчиних дітей”). Він детально аналізує причини та основні заходи у сфері освіти, здійснювані міністерством народної освіти [21, р. 11].

Кореспондент з Лондону під заголовком “Нігілізм у російських школах. Хлопці та дівчата вивчають нігілістичні книжки в секретних товариствах” наводить факти поширення нігілізму серед молоді. За його даними, саме в Катеринославі вперше було викрито збори старшокласників гімназій, що збирались на вечірки для читання та обговорення “соціалістичної літератури” [21, р. 11]. Подібні збори з перечитуванням забороненої літератури відбувались і в інших містах Російської імперії та Наддніпрянської України зокрема: Одесі, Києві, Казані, Москві, Ананьєві, Смоленську, Твері, Немирові (Memiroff) та ін. [21, р. 11]. Особливо автор статті звертає увагу на ситуацію, що склалася в невеликому місті Немирові, де в кожному класі велася таємна пропаганда та вивчалася заборонена література.

В листопаді 1887 року в газеті “Sacramento Daily Record-Union” вийшла ще одна стаття з роз’ясненням для американського читача поняття “нігіліст” [22]. Автор статті звертається до твору І.С. Тургенєва “Батьки і діти” (Fathers and Children) та повідомляє читачам, що це слово стосувалося центральної фігури твору – Базарова. Проте консерватори та урядовці надали додаткове значення слову в якості прізвиська людей, які хотіли активними методами принести зміни [22, р. 10]. Більше того, створювався образ так званих (у США) Know nothing – людей, які реально нічого не знали. Загальна думка статті наступна: російській урядові кола домоглися того, щоб прізвисько “нігіліст” стійко асоціювалося з “...терористом”, який кидає бомбу під карету царя” [22, р. 10]. Наприкінці 1887 року передрук цієї статті мав місце в іншій каліфорнійській газеті – “Los Angeles Herald” [23].

В 1890-х роках тема нігілістів мала продовження. В газеті “San Francisco call” вміщено повідомлення про арешт студентів в Росії, зокрема, “...польського студента, підозрюваного в нігілізмі” [24]. В газеті “Sacramento Daily Record-Union” у листопаді 1895 року опубліковано статтю про “Ковальова як російського нігіліста”, де наведено факти діяльності “нігілістів” у 1880-х роках [25] та ін.

Аналіз матеріалів періодичних видань штату Каліфорнія доводить, що американський читач у цілому мав можливість отримувати інформацію про суспільно-політичне життя в Російській імперії взагалі і рух “нігілістів” зокрема. Звичайно, її обсяг, у порівнянні з американською тематикою, був незначний. Так, найбільше статей у каліфорнійській пресі про рух “нігілістів” було опубліковано в газеті “Sacramento Daily Record-Union”: 14 статей з 1878 по 1889 рік (всього ж у ці роки вийшло понад 3,5 тисячі номерів).

Основними компонентами інформації щодо руху “нігілістів” були наступні: 1) надання фактів про діяльність “нігілістів” в Російській імперії та їхня оцінка; 2) спроби з’ясувати, хто такі “нігілісти” (професійні, вікові тощо характеристики); 3) пошук причин та умов появи “нігілістів”, їхні цілі та завдання.

Перший компонент засвідчує ознайомлення читачів газет із найбільш знаковими подіями, пов’язаними з “нігілістами”, наприклад, вбивством Олександра II. З іншого боку, є й більш локальні: факти діяльності молодіжних гуртків у Катеринославі, Києві, Одесі, Ананьєві, Немирові, Москві, Смоленську тощо. В цьому випадку окремі судження є сумнівними: наприклад, твердження про те, що Катеринослав був першим місцем появи молодіжних гуртків. З іншого боку, справедливим є судження про великий розмах молодіжного руху в місті цього періоду. В цьому ж компоненті слід виділити й проблему появи на шпальтах газет самого терміну “нігіліст”.

Другий компонент матеріалів періодики є достатньо розлогим. В переважній більшості статей робиться акцент на тому, що участь у революційному русі беруть переважно "освічені росіяни". Це, зокрема, суголосно поняттю "різничинці" в нашій історіографії. Привертає увагу акцентування авторів статей на віковому складі учасників руху. Автори достатньо часто вказують, що активну роль в русі "нігілістів" відіграла "Молода Росія" взагалі й студентство зокрема.

Найбільшу увагу авторами проаналізованих статей приділено питанням умов та причин появи "нігілістів". Окремі положення звучать вкрай актуально й для сьогодення. Автори відносять до головних причин появи революційного руху неадекватну політику російського уряду. Небажання йти на поступки призводило до патової ситуації: уряд замість реформ посилював тиск та репресії, у відповідь на що "нігілісти" посилювали терористичну діяльність. Найбільш ліберальні вимоги суспільства досить часто змішувалися з терористичною діяльністю. З цим пов'язане і трактування поняття "нігіліст". За матеріалами каліфорнійської преси можна простежити різні підходи до тлумачення цього терміну: від людей з альтернативною до урядової точкою зору до терористів. В одній зі статей прямо вказується, що таке змішання понять цілеспрямовано проводилося російським урядом, і насправді, під виглядом боротьби з терористами, переслідується будь-яка альтернативна позиція. З іншого боку, вбивство Олександра ІІ в каліфорнійській пресі безперечно засуджувалося.

Достатньо велику увагу автори статей про діяльність "нігілістів" приділяють ролі художніх творів та їхніх авторів у формуванні світогляду молоді. В першу чергу увага прикута до творів І.С. Тургенева та М.Г. Чернишевського. В образах головних персонажів сфокусовано основні цілі та завдання, що стоять перед молоддю.

Окремо слід сказати про зв'язки руху "нігілістів" з національними рухами в Російській імперії. В цілому можна констатувати наявність інформації про український рух та його діячів. Водночас наведене інтерв'ю з "невідомим нігілістом" доводить недостатню увагу самих "нігілістів" до цих питань.

Загалом центральною лінією статей про "нігілізм" та "нігілістів" є взаємодія російського уряду з власним суспільством. Неадекватність підбору методів у взаємодії з альтернативною думкою (аж до російської експансії на міжнародній арені для відвернення уваги від внутрішніх проблем) призводила до посилення протистояння та погіршення ситуації в самій Росії.

Джерела та література

1. Павловская А.В. Формирование образа России в США, 1850-1880-е годы: Проблемы взаимодействия культур: Автореф. дис. д-ра ист. наук: 07.00.03 / А.В. Павловская. – М., 1999. – 44 с.
2. Родионов А.А. Политический режим России в царствование Александра III в общественном мнении США: 1881-1894 годы: Автореф. дис. канд. ист. наук: 07.00.03 / А.А. Родионов. – СПб., 2007. – 22 с.
3. Нечипорук Д.М. Аполотеты нигилистов: движения за "Свободную Россию" в США и русские революционеры. 1880-1890-е гг. / Д.М. Нечипорук // Альманах современной науки и образования. – 2009. – № 1(20): В 2-х ч. – Ч. II. – С. 118-120. – Режим доступу: <http://www.gramota.net/materials/1/2009/1-2/42.html>
4. Паперно И. Семиотика поведения: Николай Чернышевский – человек эпохи реализма / И. Паперно. – М.: "Новое литературное обозрение", 1996. – 207 с.
5. Возилов В.В. Нигилизм радикальной интеллигенции России в ее идеологии и практической деятельности: 70-е годы XVIII – 70-е годы XIX веков: Автореф. дис. канд. ист. наук: 07.00.02 / В.В. Возилов. – Иваново, 2000. – 25 с.
6. Communism. Waifs Gathered from Eastern Press // Daily Alta California. – Volume 30. – 1878. – № 10269 (23 May). – P.1. – Режим доступу: http://cdnc.ucr.edu/cgi-bin/cdnc?a=d&d=DAC18780523&e=_____en—20—1—txt-txIN_____
7. The progress of Russian nihilism // Sacramento Daily Record-Union. – 1878. – Volume 7. – № 244 (30 November). – P. 4. – Режим доступу: http://cdnc.ucr.edu/cgi-bin/cdnc?a=d&d=SDU18781130&e=_____en—20—1—txt-txIN_____

8. The Russian students // Sacramento Daily Record-Union. – 1878. – Volume 7. – № 259 (24 December). – P. 2. – Режим доступу: http://cdnc.ucr.edu/cgi-bin/cdnc?a=d&d=SDU18781224&e=_____en—20—1—txt-txIN_____
9. Russia // Sacramento Daily Record-Union. – 1879. – Volume 7. – № 265 (01 January). – P. 8. – Режим доступу: http://cdnc.ucr.edu/cgi-bin/cdnc?a=d&d=SDU18790101&e=_____en—20—1—txt-txIN_____
10. Incendiarism in Russia // Sacramento Daily Record-Union. – 1879. – Volume 8. – № 61 (14 May). – P. 2. – Режим доступу: http://cdnc.ucr.edu/cgi-bin/cdnc?a=d&d=SDU18790514&e=_____en—20—1—txt-txIN_____
11. Incendiarism in Russia // The South Australian Register. – 1879. – Volume XLIV. – № 10204 (29 July). – P. 4. – Режим доступу: <http://trove.nla.gov.au/ndp/del/page/3997965?zoomLevel=1>
12. Nihilism // Sacramento Daily Record-Union. – 1879. – Volume 8. – № 69 (24 May). – P. 3. – Режим доступу: http://cdnc.ucr.edu/cgi-bin/cdnc?a=d&d=SDU18790524&e=_____en—20—1—txt-txIN-On+being+introduced+_____
13. The assassination of the Czar // Sacramento Daily Record-Union. – 1881. – Volume 19. – № 19 (15 March). – P. 2. – Режим доступу: http://cdnc.ucr.edu/cgi-bin/cdnc?a=d&d=SDU18810315&e=_____en—20—1—txt-txIN_____
14. Late telegrams // Los Angeles Herald. – 1882. – Volume XVII. – № 35 (1 April). – P. 1. – Режим доступу: http://cdnc.ucr.edu/cgi-bin/cdnc?a=d&d=LAH18820401&e=_____en—20—1—txt-txIN_____
15. The Russian problem // Daily Alta California. – 1881. – Volume 33. – № 11327 (24 April). – P. 2. – Режим доступу: http://cdnc.ucr.edu/cgi-bin/cdnc?a=d&d=DAC18810424&e=_____en—20—1—txt-txIN_____
16. This mornig?s news // Sacramento Daily Record-Union. – 1884. – Volume 18. – № 120 (11 January). – P. 2. – Режим доступу: http://cdnc.ucr.edu/cgi-bin/cdnc?a=d&d=SDU18840111&e=_____en—20—1—txt-txIN_____#
17. Flashes of News from all Parts of the World // Sacramento Daily Record-Union. – 1883. – Volume 18. – № 73 (15 November). – P. 1. – Режим доступу: http://cdnc.ucr.edu/cgi-bin/cdnc?a=d&d=SDU18831115&e=_____en—20—1—txt-txIN_____
18. Russia // Daily Alta California. – 1886. – Volume 40. – № 13406 (11 May). – P. 2. – Режим доступу: http://cdnc.ucr.edu/cgi-bin/cdnc?a=d&d=DAC18860511&e=_____en—20—1—txt-txIN_____
19. Степняк-Кравчинский С. Подпольная Россия / С. Степняк-Кравчинский. – М.: Государственное издательство художественной литературы, 1960. – 221 с.
20. Students? Revolutionary League – The Murder of Colonel Sudeikin // Sacramento Daily Record-Union. – 1884. – Volume 18. – № 121 (12 January). – P. 1. – Режим доступу: http://cdnc.ucr.edu/cgi-bin/cdnc?a=d&d=SDU18840112&e=_____en—20—1—txt-txIN_____
21. Russian?s school policy // Daily Alta California. – 1887. – Volume 42. – № 13925 (16 October). – P. 11. – Режим доступу: http://cdnc.ucr.edu/cgi-bin/cdnc?a=d&d=DAC18871016&e=_____en—20—1—txt-txIN_____
22. The term “Nihilist” // Daily Alta California. – 1887. – Volume 42. – № 13953 (13 November). – P. 10. – Режим доступу: http://cdnc.ucr.edu/cgi-bin/cdnc?a=d&d=DAC18871113&e=_____en—20—1—txt-txIN_____
23. The term “Nihilist” // Los Angeles Herald. – 1887. – Volume 29. – № 77 (18 December). – P. 6. – Режим доступу: http://cdnc.ucr.edu/cgi-bin/cdnc?a=d&d=LAH18871218&e=_____en—20—1—txt-txIN_____
24. Students arrested // San Francisco call. – 1894. – Volume 76. – № 44 (14 July). – P. 8. – Режим доступу: http://cdnc.ucr.edu/cgi-bin/cdnc?a=d&d=SFC18940714&e=_____en—20—1—txt-txIN_____
25. Kovalev as a russian nihilist // Sacramento Daily Record-Union. – 1895. – Volume 90. – № 74 (15 November). – P. 6. – Режим доступу: http://cdnc.ucr.edu/cgi-bin/cdnc?a=d&d=SDU18951115&e=_____en—20—1—txt-txIN_____

